

Doc. dr. sc. Zvonimir Jelinić, docent Pravnog fakulteta u Osijeku

INTEGRIRANO KLINIČKO OBRAZOVANJE STUDENATA PRAVA I EKONOMIJE - PRIKAZ PROJEKTA PRAVNO-EKONOMSKE KLINIKE PRAVNOG I EKONOMSKOG FAKULTETA U OSIJEKU

1. OPĆENITO O POVIJESNOM RAZVOJU I ULOZI KLINIČKOG OBRAZOVANJA U SUVREMENIM OBRAZOVNIM SUSTAVIMA S OSVRTOM NA PRIJAŠNJI „LIVE-CLIENT“ KLINIČKI PROGRAM NA PRAVNOM FAKULTETU U OSIJEKU

U suvremenim obrazovnim sustavima kliničko obrazovanje predstavlja poseban oblik nastave usmjeren ka stjecanju praktičnih znanja i vještina studenata različitih znanstvenih disciplina. Uvođenje kliničkih oblika nastave u fakultetske *curriculume* opravdava se potrebom da se studentima omogući uvid u konkretne zadatke i slučajeve s kojima se nakon završetka fakulteta i tijekom svojeg budućeg profesionalnog djelovanja mogu suočiti. Kliničko obrazovanje je važno i zato što studenti radom u klinikama dobivaju neposredan uvid u značaj i korist volonterskog djelovanja i društvene pomoći na *pro bono* osnovi, prije svega u kontekstu pružanja stručne pomoći građanima koji nemaju dovoljno financijskih sredstava da se pri rješavanju nekih njihovih konkretnih problema obrate profesionalnim pružateljima usluga. Upravo iz razloga što moderno kliničko obrazovanje, pored edukativnog, obilježava i socijalni aspekt, opći je stav da tzv. „Live client“ kliničko obrazovanje (kliničko obrazovanje tijekom kojega se studenti susreću s konkretnim slučajevima i osobama) ne treba poistovjećivati s drugim poznatim oblicima praktične nastave; vježbama, *moot courts* kolegijima, hospitiranjem na sudu, kod odvjetnika, javnih bilježnika i sl.

Iz povijesne perspektive, koncept kliničkog obrazovanja svoje korijene vuče iz Sjedinjenih Američkih Država gdje je razvoj ovog oblika nastave poseban zamah dobio na američkim pravnim fakultetima tijekom 60-ih godina prošlog stoljeća. U tom je periodu većina pravnih fakulteta uz potporu različitih zaklada u svoje programe integrirala neke oblike praktične nastave u okviru kojih su studenti u suradnji s profesorima i drugim stručnim osobama pružali građanima besplatnu pravnu pomoć. Svrha takvih pravnih klinika bila je dvojaka; omogućiti studentima stjecanje praktičnih znanja i vještina o načinima ostvarivanja prava i pravnim mogućnostima prije dovršetka studija s jedne, te podržavanje sustava besplatne pravne pomoći s druge strane. Od tada, razvoj pravno-kliničkog obrazovanja u SAD-u poprimio je velike razmjere, do mjere da danas pravno-klinički oblik obrazovanja, njegova organizacija i *management*, metodologija u poučavanju kao i profesionalna etika i standardi koji se pri tome koriste predstavljaju ne samo neodvojivu komponentu svakog nastavnog procesa, već i predmet izučavanja velikog broja znanstvenika iz raznih dijelova svijeta. S vremenom uspjeh kliničkog modela obrazovanja odrazio se i na obujam dostupne literature o kliničkim obrazovnim procesima, posebno onima koji se odvijaju

na pravnim fakultetima. Čak i površne internetske pretrage daju uvid u razmjere razvoja ovog oblika nastave u Americi, ali danas i drugdje svijetu.

Tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća, pod utjecajem različitih inicijativa te uz financijsku pomoć s različitih strana pravno-klinički programi počeli su se razvijati u nizu zemalja srednje i istočne Europe; Mađarskoj, Poljskoj, Slovačkoj, što su kasnije počele slijediti i druge zemlje u našem bližem okruženju; Češka, Srbija, a u istom vremenu moguće je pratiti i razvoj pravno-kliničkog obrazovanja drugdje u Europi; Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj itd. U Norveškoj, *Iuss Buss*, pravna klinika pri Pravnom fakultetu u Oslu koja je počela djelovati još davne 1971. g. danas predstavlja svjetski poznati model kliničkog obrazovanja i pružanja besplatne pravne pomoći u okviru kojeg studenti, organizirano putujući po Norveškoj pružaju pravnu pomoć u onim dijelovima zemlje i mjestima gdje je ista najpotrebnija. U posljednje vrijeme otvaranje novih klinika u Europi dodatno se intenzivira, čemu svjedoči i stvaranje Europske mreže za kliničko pravno obrazovanje (ENCLE – European Network for Clinical Legal Education), a moguće je pratiti i razvoj i djelovanje drugih organizacija zainteresiranih da potaknu razvoj takvog oblika pravnog obrazovanja (GAJE – Global Alliance for Justice Education, PILnet – The Global Network for Public Interest Law, Polish Legal Clinic Foundation) itd. U europskom kontekstu, kvalitetna podloga za daljnji razvoj kliničkog obrazovanja postoji i u sadržaju Bolonjskog procesa koji od država članica EU zahtijeva prilagodbe u obrazovnom procesu te otvara prostor da se i u onim studijima koji tradicionalno nisu favorizirali praktične pristupe izučavanju materije upravo takav praktični pristup postane temeljna odlika nastavnog procesa.

2. RAZVOJ IDEJE O POKRETANJU NOVOG INTERDISCIPLINARNOG KLINIČKOG PROGRAMA I NORMATIVNA PODLOGA ZA USTROJAVANJE PRAVNO-EKONOMSKE KLINIKE PRAVNOG I EKONOMSKOG FAKULTETA U OSIJEKU

Razvoju pravno-kliničkih programa u Republici Hrvatskoj pratio je trend razvoja pravno-kliničkog obrazovanja na prostorima srednje i istočne Europe. Tako je Pravni fakultet u Osijeku 2003. god. sklopio ugovor o donaciji za pokretanje „Live-client“ pravno-kliničkog programa s Institutom Otvoreno Društvo. Tijekom trajanja programa u programu je sudjelovalo više od 90 studenata kojima su nakon uspješnog sudjelovanja u programu uručene potvrde o uspješnom radu u Pravnoj klinici. U radu tadašnje klinike, pored nastavnika Pravnog fakulteta u Osijeku sudjelovali su i pojedini osječki suci i odvjetnici. Prema dostupnim saznanjima, nekim našim studentima su potvrde koje su dobili za uspješan rad u klinici koristile prilikom pronalaženja posla nakon dovršetka studija. Imajući na umu pozitivna iskustva iz prijašnjih godina, pozitivne reakcije studenata nakon održanog međunarodnog okruglog stola na temu „Uloga kliničkog pravnog obrazovanja u funkciji stjecanja praktičnih znanja i vještina studenata prava“ tijekom travnja 2012 god. inicijativni odbor na čelu s docenticom Dubravkom Akšamović odlučio je razmotriti i razraditi nove mogućnosti pokretanja jednog novog kliničkog programa. Svjesni dubokih problema u gospodarstvu Osječko-baranjske županije kao i činjenice da veliki broj malih poduzetnika (ili onih koji to tek namjeravaju postati) ima iskustva s različitim problemima prilikom pokretanja i održanja njihovih *businessa*, kao i činjenice da mnoge osobe nemaju dovoljno saznanja o pravnim i ekonomskim mogućnostima koje se na temelju pozitivne pravne regulative, a kroz prizmu različitih poslovnih poduhvata mogu realizirati, nastala je ideja o pokretanju integralnog

kliničkog programa koji bi objedinio pravna i ekonomska znanja i struku. Zato je u okviru inicijative donesena odluka da se pokretanju nove klinike pristupi na jedan krajnje inovativan način te da se razmotri mogućnost suradnje sa zainteresiranim nastavnicima i profesorima Pravnog i susjednog Ekonomskog fakulteta u Osijeku. Naime, temeljna podloga i polazišna točka razmišljanja o mogućnostima integracije pravne i ekonomske struke u jednu integralnu obrazovnu cjelinu – kliniku - koja bi pružala pomoć u konkretnim pitanjima iz pravne i ekonomske prakse bila je sadržana u dvije činjenice; prvoj, da kliničke prakse iz drugih država poznaju klinike koje pružaju pravnu pomoć subjektima koji se bave nekom nisko profitnom djelatnošću, uobičajeno poduzetnicima koji vode neki mali *business* ili osobama koje tek žele postati poduzetnici. Druga je činjenica u vezi s općepoznatom okolnosti da pokretanje i održanje svakog *businessa* obilježava pored pravnog i ekonomski aspekt. Iako se prilikom identifikacije različitih problema pokretanja i održanja *businessa* može učiniti da pravna pitanja imaju primat (osnivački dokumenti, ugovori iz domene trgovačkog i radnog prava, pravni aspekti poreznih pitanja, različita statusno-pravna pitanja i sl.) te da druga pitanja, prvenstveno ekonomskog karaktera, nisu podobna za analize i rješavanje od strane studenata daljnje analize problema dovele su do zaključka da potonje ne mora i u brojnim situacijama i nije slučaj. Tome najbolje svjedoči niz situacija iz prakse koje govore u prilog činjenici da problemi malih *businessa* često nisu jednoobrazni. Pored različitih problema pravne naravi mali se poduzetnici nerijetko suočavaju s problemima vezanima za područja koja se izučavaju u okviru studija ekonomije; danas iznimno popularnim projektnim prijavama, raznim marketinškim, poreznim, računovodstvenim te drugim pitanjima i problemima.

Važan aspekt pokretanja svakog novog projekta predstavlja i analiza njegove normativne podloge. U tom smislu, čitatelje treba upoznati s činjenicom da kliničko obrazovanje u RH danas sukladno Zakonu o besplatnoj pravnoj pomoći (Narodne novine br. 143/2013) predstavlja zakonski priznat oblik pružanja besplatne pravne pomoći. Osim toga, podlogu za pokretanje i ustrojavanje kliničkih programa nalazimo i u činjenici da se klinike, ukoliko se u obzir uzme njihova djelatnost i svrha, predstavljaju model povezivanja prakse i visokog obrazovanja. Na pozivanje prakse, znanosti i visokog obrazovanja osobito poziva čl. 66 Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (NN br. 123/2003, 198/2003, 105/2004, 174/2004, 2/2007, 46/2007, 45/2009, 45/2009, 63/2011) kojim se određuje da sveučilišta i fakulteti mogu osnovati unutarnje organizacijske cjeline s djelatnošću kojom se povezuje praksa, znanost i visoko obrazovanje i u čijem radu mogu sudjelovati i studenti (kao primjer takvih organizacijskih cjelina zakon navodi inženjerske biroe, pravne centre, centre za socijalni rad i pomoć građanima i sl.). Slična odredba sadržana je i u čl. 33 Statuta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku iz prosinca 2013. god. u kojoj je naglašeno da fakulteti mogu osnovati svoje organizacijske cjeline u kojima se obavlja djelatnost kojom se povezuje praksa, znanost i visoko obrazovanje i u čijem radu mogu sudjelovati studenti.

2008. godine, u Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći (Narodne novine br. 62/2008) integrirane su odredbe o visokim učilištima i pravnim klinikama kao ovlaštenim pružateljima pravne pomoći čime su klinike postale zakonski reguliran pojam. U tadašnjem obrazloženju prijedloga Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći naglašeno je da pravne klinike predstavljaju dugogodišnju i široko rasprostranjenu praksu u svijetu čiji počeci već postoje na pravnim fakultetima u Republici Hrvatskoj te da bi njihovo daljnje ustrojavanje doprinijelo unapređivanju edukativnog programa pravnih studija. Danas, nakon stupanja na snagu novog Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći potrebno je naglasiti da su klinike zadržale svoj dosadašnji status ovlaštenih pružatelja besplatne pravne pomoći. Iz razloga što bi svako pobliže uređivanje ustrojstva pravnih klinika moglo biti protumačeno kako narušavanje autonomije sveučilišta, Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći

zadržava se samo na otvaranju mogućnosti djelovanja pravnih klinika i propisivanju vrste pravne pomoći koje su klinike u okviru svojeg djelovanja ovlaštene pružati te se ne ulazi u daljnju razradu njihova djelovanja. Također, otvara se mogućnost da klinike putem projekata apliciraju na natječaje Ministarstva pravosuđa za dodjelu sredstava za organiziranje i pružanje pravne pomoći kao i da putem raznih donacija stimuliraju i unapređuju svoju aktivnost.

U ovom dijelu treba napomenuti i okolnost da projekt Pravno-ekonomske klinike podlogu za svoje pokretanje nalazi i u sadržaju ustrojbenih akata sastavnica Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku – Pravnog i Ekonomskog fakulteta. U odnosu na Statut Pravnog fakulteta u Osijeku od 17. ožujka 2009. god. proizlazi da je ustrojavanje novog pravno-kliničkog programa u cijelosti komplementarno s vizijom Fakulteta i njegovim strateškim ciljevima; (i) povećanjem kvalitete i učinkovitosti pravnog obrazovanja, (ii) stvaranjem atraktivnog i privlačnog okruženja za studiranje prava te (iii) optimalnom korištenju sredstava za pravno obrazovanje i istraživanje. Strategija, misija i vizija Ekonomskog fakulteta u Osijeku sadržana u Statutu Ekonomskog fakulteta u Osijeku iz 2010 god. također je komplementarna s projektom Pravno-ekonomske klinike jer je naglašeno da studente treba staviti u središte obrazovnog sustava kao i da nastavne sadržaje treba osuvremenjivati i prilagođavati onim sadržajima koji postoje na srodnim studijima europskih sveučilišta s ciljem da Ekonomski fakultet u Osijeku postane poželjna visokoškolska institucija za studiranje u okviru europskog obrazovnog sustava.

Na specifičan način kliničko obrazovanje normativnu podlogu nalazi i u sadržaju Bolonjske deklaracije iz 1999 god. koja osobit naglasak stavlja na potrebu da europske akademske institucije postanu kompetitivne na svjetskoj razini, posebno u odnosu na američka sveučilišta u kojima *link* između obrazovanja i zapošljavanja poslije studija predstavlja važan element obrazovnog procesa. Sve treba sagledati i u kontekstu potrebe da se studente tijekom studija što bolje pripremi za rad u praksi te na taj način odgovori zahtjevima koje pred studente, posredno i na fakultete postavlja tržište rada.

3. SURADNJA SUSJEDNIH FAKULTETA I POKRETANJE INTERDISCIPLINARNOG PROJEKTA PRAVNO-EKONOMSKE KLINIKE PRAVNOG I EKONOMSKOG FAKULTETA U OSIJEKU S OSVRTOM NA OKVIRNI SPORAZUM O SURADNJI I PRAVILNIK O RADU PRAVNO- EKONOMSKE KLINIKE

Pravno gledajući, model na kojem počiva pokretanje i ustrojstvo rada Pravno-ekonomske klinike je ugovorne naravi. Putem okvirnog sporazuma o suradnji potpisnici sporazuma – Pravni fakultet u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poduzetnički inkubator BIOS d.o.o. i Centar za poduzetništvo suglasili su se o načelima, ciljevima i oblicima suradnje kao i načinu rješavanja nekih tehničkih pitanja nužnih za funkcioniranje Pravno-ekonomske klinike – radnom mjestu studenata, evidenciji o njihovom radu i dr.

Prema okvirnom sporazumu o suradnji iz studenog 2013 god. cilj suradnje ugovornih strana predstavlja uključivanje studenata u aktivno i izravno sudjelovanje u rješavanju konkretnih pravnih i ekonomskih predmeta/problema. Na taj način studentima Pravnog i Ekonomskog fakulteta omogućava se produblivanje teorijskih znanja stečenih tijekom studija. Osim toga, cilj suradnje je i da studenti po svim standardima struke i profesionalne etike rješavanjem konkretnih problema u praksi doprinesu održanju sustava besplatne pravne pomoći.

U pogledu oblika suradnje, sporazumom su predviđeni i usuglašeni samo okvirni modaliteti suradnje. Ti oblici, među inim, uključuju rad studenata na rješavanju konkretnih ekonomskih i pravnih problema, pravno savjetovanje o pravnim i drugim problemima klijenata i poslovnih suradnika BIOS-a i Centra za poduzetništvo kao i obavljanje drugih zadataka primjerenih znanjima i sposobnostima studenata. Na taj je način ostavljeno dovoljno prostora voditeljima i suradnicima Pravno-ekonomske da u slučaju potrebe pristupe analizi i razradi nekog novog oblika suradnje koji bi bio kompatibilan s ciljevima projekta. Također, sporazumom je usuglašeno da će za rad studenata na konkretnim predmetima i problemima Klinici biti ustupljeni prostori BIOS-a na kojeg padaju svi troškovi korištenja uredskog prostora, materijala i režijskih troškova kao i da će svaki studentski rad na konkretnim slučajevima biti pod mentorstvom predmetnog nastavnika koji ima ovlast odrediti vrstu predmeta na kojima će raditi studenti, kao i opseg i način studentskog rada. U pogledu samih studenata, sporazumom je određeno da se rad studenata temelji na načelima dobrovoljnog prihvaćanja studenata na rad u BIOS ili Centar za poduzetništvo, obveznog praćenja rada studenata kao i obveze preuzimanja obveze čuvanja tajnosti podataka od strane samih studenata.

Promišljenim uključivanjem BIOS-a i Centra za poduzetništvo u rad Pravno-ekonomske klinike stvoreni su temelji za dugoročnu suradnju sa glavnim poduzetničkim institucijama u Osječko-baranjskoj županiji kao i temelji za konstantan priljev konkretnih slučajeva. Bez sumnje, upravo konstantan priljev slučajeva predstavlja *sine qua non* djelovanja klinika koje djeluju na „Live-client“ osnovi.

Drugi dokument koji dodatno razrađuje interno ustrojstvo, način djelovanja i financiranja Klinike jest Pravilnik o radu Pravno-ekonomske klinike. Taj je Pravilnik nakon početka djelovanja Pravno-ekonomske klinike donesen od strane Skupštine Klinike koju čine svi studenti i nastavnici koji sudjeluju u radu Klinike. Ne postoji ograničenje u pogledu sudjelovanja izvanrednih studenata Pravnog i Ekonomskog fakulteta zainteresiranih za rad u Klinici, a otvorena je i mogućnost da u radu Klinike sudjeluju vanjski suradnici različitih profesionalnih usmjerenja i afiniteta. U sadašnjem trenutku, osobe koje blisko surađuju s Klinikom su osobe zaposlene u centru BIOS i Centru za poduzetništvo te nekolicina renomiranih osječkih odvjetnika i sudaca. Pravilnikom su, između ostaloga, uređena pitanja u vezi s članstvom u Klinici, tijela Klinike, prava i obveza članova Klinike, uredovnog vremena Klinike, materijalno-financijskog poslovanja te udruživanja s drugim klinikama na domaćem i međunarodnom planu.

Sam način rada u Klinici utemeljen je timskom radu. Trenutno Klinika broji više od 10 timova koje zajednički čine studenti s Pravnog i Ekonomskog fakulteta. Rad svakog tima nadziru i savjetuju mentori. Sukladno Pravilniku o radu članovi tima ne smiju samostalno davati pravne i ekonomske savjete i pružati pravnu i ekonomsku pomoć bez prethodnog odobrenja mentora. S druge strane, svaki savjet u formi opće pravne i ekonomske informacije ili mišljenja (kad je isti u dovoljnoj mjeri obrađen od strane studenata i saznao za upućivanje klijentu) potvrđuje mentor svojim potpisom. Za svaki zaprimljeni slučaj vodi se dnevnik rada koji sadrži podatke o strankama i predmetu na kojemu je student angažiran te sve druge podatke temeljen kojih se može pratiti i vrednovati rad studenata.

4. DOSADAŠNJE POGODNOSTI I MOGUĆNOSTI KOJE SU SE OTVORILE USTROJAVANJEM I POČETKOM DJELOVANJA PRAVNO-EKONOMSKE KLINIKE S KRATKIM OSVRTOM NA BUDUĆE RAZVOJNE PERSPEKTIVE

Pojedinačno dijagnosticirane, najznačajnije pogodnosti i mogućnosti koje su se otvorile s ustrojavanjem i početkom djelovanja Pravno-ekonomske klinike su (ukratko) sljedeće;

1. Studentima je omogućeno da pod stručnim nadzorom nastavnika i suradnika fakulteta, kroz samostalan rad na konkretnim pravnim predmetima i pisanje pravnih mišljenja dođu u izravan doticaj sa strankama i pravnim i ekonomskim problemima s kojima su suočeni građani, bilo samostalno bilo u okviru obavljanja nekih nisko-profitabilnih djelatnosti. Time se studente dodatno potaknulo na povezivanje stečenih teorijskih znanja s praksom, a posredno, potiče se studente da razviju i druge vještine, poput prepoznavanja sukusa problema u pitanju, načina kvalitetne obrade i istraživanja slučaja, etike u postupanju i sl. Popis vrsta problema s kojima bi se studenti bavili ni po čemu nije ograničen, već samo okvirno određen Okvirnim sporazumom o suradnji i Pravilnikom o radu Klinike.
2. Nastavnicima Pravnog i Ekonomskog fakulteta koji su iskazali interes za sudjelovanjem u organizaciji, vođenju i koordiniranju studentskih timova omogućen je dodatni doticaj s pravnom i ekonomskom praksom. Ovo se odnosi i na profesionalne suradnike iz određenih pravnih i ekonomskih područja jer im njihov angažman u Klinici omogućava doticaj sa studentima, bivšim fakultetima, njihovim profesorima, nastavnicima, knjižnicama i bazama podataka, a posredno i sudjelovanje u samom obrazovnom procesu studenata i budućih akademskih građana. Ne treba zanemariti niti druge mogućnosti, poput suradnje s kolegama iz inozemstva s kojima se dijele isti ili slični profesionalni interesi i/ili programski ciljevi. Pravila iskustva govore u prilog činjenici da su pojedinačne i interne međunarodne suradnje kvalitetnije i dugoročnije kad je baza suradnje (u ovom slučaju razvoj i promocija kliničkog obrazovanja te osiguranje besplatne pravne i ekonomske pomoći ugroženim članovima društva) komplementarna.
3. U odnosu na Pravni i Ekonomski fakultet, smatramo da ustrojavanje novog programa u budućnosti može rezultirati nizom probitaka. Ti su probitci dvojakog karaktera – unutrašnji (na domaćem planu) i međunarodni. Na domaćem planu fakulteti ispunjavaju očekivanja zakonodavca koji je očito sve više zainteresiran za što bolje povezivanje prakse, znanosti i visokog obrazovanja kako bi se prebrodili problemi koji postoje na današnjem hrvatskom tržištu rada. K tome, zakonodavac klinike nedvojbeno shvaća kao jednu važnu kariku unutar sustava besplatne pravne pomoći, posebno u situaciji kad su sredstva za sustav besplatne pravne pomoći ograničena zbog krize u državnoj blagajni.
4. Različiti modeli unapređivanja edukativnog programa pravnih i ekonomskih studija, ukoliko dugoročno održivi, imaju kapaciteta senzibilizirati studente – buduće diplomirane pravnike i ekonomiste o potrebi djelovanja u javnom interesu i volonterskom radu, sve radi realizacije nekih viših - opće-društvenih vrijednosti. Opća je pretpostavka je da će oni studenti koji pokažu interes za sudjelovanjem u radu klinike koja pruža besplatnu pravnu i ekonomsku pomoć u budućnosti, kao budući od-

vjetnici, suci ili u svojstvu nekih drugih aktera društva i gospodarskog sustava pokazivati više sklonosti za *pro bono* djelovanje i zaštitu oni građana koji imaju problema s ostvarivanjem prava na pravnu zaštitu ili drugih problema ekonomske naravi (pri čemu se, dakako, ne misli isključivo na probleme materijalno-financijske prirode).

5. Dodatno, novi klinički program pozitivno djeluje na *image* Pravnog i Ekonomskog fakulteta kao partnerskih ustanova za iste ili slične programe u državi ili regiji. Ugovaranjem suradnje na bazi kliničkog programa navedene su ustanove pokazale javnosti da razumiju socijalne probleme u društvu te da su na iste sposobne i spremne adekvatno odgovoriti. Takav pristup može pozitivno djelovati na daljnje produbljivanje suradnje s drugim akterima društvenih procesa - pripadnicima odvjetničkog ceha i pravosuđa, predstavnicima tijela javne vlasti kao i onim osobama koja aktivno sudjeluju u gospodarskim procesima u regiji.
6. Na međunarodnom planu, ustrojavanje Pravno-ekonomske klinike otvara mogućnosti za razvoj različitih oblika suradnje s institucijama i organizacijama u inozemstvu. Iako je projekt Pravno-ekonomske klinike po mnogo čemu specifičan i krajnje inovativan te kao takav prvi u domeni kliničkog obrazovanja u Republici Hrvatskoj i široj regiji, pretpostavka je da će brojnost sličnih programa i integralnih oblika praktične nastave u budućnosti biti u porastu što može pratiti i povećani interes različitih institucija i organizacija za jedan takav inovativan oblik korisnog društvenog djelovanja. Time se mogu otvoriti „putevi“ za različite oblike vanjskog financiranja djelatnosti fakulteta pri čemu ne treba zanemariti niti kapacitete koji se u budućnosti mogu otvoriti u okviru EU.

5. UMJESTO ZAKLJUČKA

Pravno-ekonomska klinika Pravnog i Ekonomskog fakulteta u Osijeku u međunarodnim okvirima, a s obzirom na do sada poznate modele kliničkog obrazovanja u polju humanističkih znanosti, zbog svojeg integralnog pristupa i zajedničkog rada studenata prava i ekonomije predstavlja jedan inovativan i unikatan projekt. Ono što osobito raduje je velika zainteresiranost studenata dvaju fakulteta za sudjelovanjem u projektu. Prema informacijama od strane studenata, jedan od razloga povećane zainteresiranosti studenata leži u činjenici da na Pravno-ekonomsku kliniku svakodnevno dolaze novi slučajevi koji se dodjeljuju u tom trenutku slobodnim timovima čime je studentima omogućen doticaj s konkretnim problemima iz prakse. Upravo relativno visoki broj slučajeva kao i stupanj njihove pravodobne realizacije možda najbolje svjedoči o važnosti i društvenoj korisnosti jednog takvog projekta.

Zaključno, potrebno je uputiti na dvije okolnosti koje su posebno doprinijele dosadašnjoj popularnosti i uspjehu Pravno-ekonomske klinike. Prvu obilježava činjenica da je promišljeno odabran segmenta društvenog života s kojim se Klinika bavi (gospodarstvo, pokretanje novih *businessa*, projektne ideje, problematika različitih ugovornih odnosa, marketing, porezni problemi i sl.). Imajući na umu specifičnu narav pokrenute Klinike, može se konstatirati da pokrenuti projekt obilježava svojevrsna dodatna vrijednost jer rješavanje pravnih i inih problema poduzetnika stimulira aktivnost na tržištu koje se trenutno ne nalazi najboljem stanju s obzirom na konstantan pad gospodarske aktivnosti i sveprisutna recesijska kretanja.

Druga okolnost u vezi je s činjenicom da moderni instrumenti komunikacije kroz *on-line* servise poput *Facebooka*, *Twittera* te općenito Interneta doprinose medijskoj prisutnosti Klinike među studentima, poduzetnicima i građanima. Očekivano, Klinika će i u budućnosti nastaviti s kvalitetnim radom. Pri tome, voditelji Klinike smatraju da uvijek postoji dovoljno prostora da taj rad bude dodatno unaprijeđen i populariziran.